

MULOQOTDA O‘ZARO MUVOFIQLIKNING PSIXOLINGVISTIK TAHLILI

*Matajonov Muhammad Yusubjonovich
FarDU, filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent.*

Annotatsiya. So‘nggi yillarda antroposentrik paradigma nomi ostida birlashuvchi, til va inson omilining chambarchas bog‘liqligi masalalarini o‘rganuvchi yangi tilshunoslik yo‘nalishlari vujudga kelib, rivojlana boshladi. Shunday sohalaridan biri psixologiya va tilshunoslikning uyg‘un nuqtalarini, insonning ruhiy-emotsional holati va til bilan bog‘liq jarayonlarni o‘rganuvchi psixolingvistikadir.

Kalit so‘z va iboralar: psixologiya, psixolingvistika, kommunikativ va ekspressiv vazifalar, transformatsional grammatika.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЗАИМНОЙ СОВМЕСТИМОСТИ В ОБЩЕНИИ

*Мамаджонов Мухаммад Юсубжонович
ФарГУ, доктор философских наук филологические науки (PhD), доцент.*

Аннотация. В последние годы появились и начали развиваться новые направления языкознания под названием антропоцентрическая парадигма, изучающая вопросы тесной связи языка и человеческого фактора. Одной из таких областей является психоллингвистика, изучающая точки соприкосновения психологии и языкознания, психическое и эмоциональное состояние человека, процессы, связанные с языком.

Ключевые слова и фразы: психология, психоллингвистика, коммуникативно-экспрессивные задачи, трансформационная грамматика.

PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS OF MUTUAL COMPATIBILITY IN COMMUNICATION

*Matajonov Muhammad Yusubjonovich
FarSU, doctor of philosophy in philological sciences (PhD), associate professor*

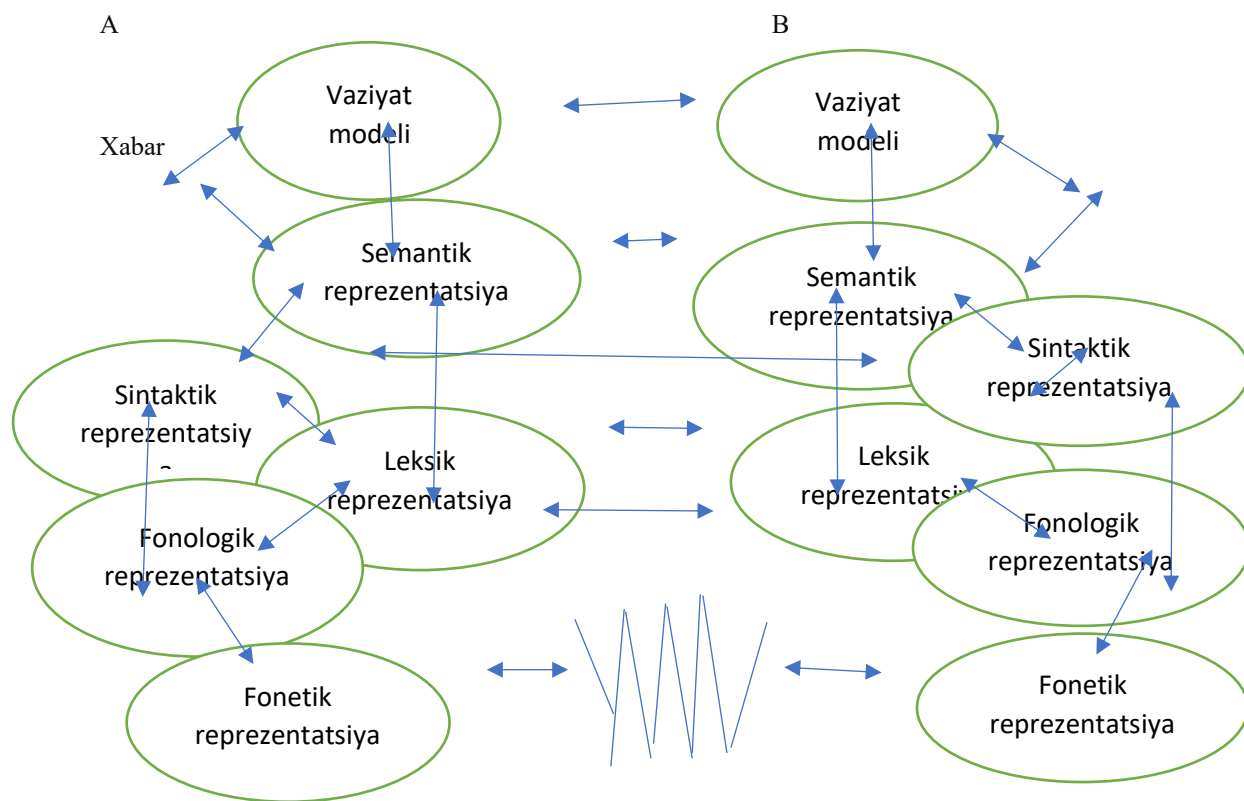
Annotation. In recent years, new areas of linguistics have emerged and begun to develop called the anthropocentric paradigm, which studies the close connection between language and the human factor. One of these areas is psycholinguistics, which studies the points of contact between psychology and linguistics, the mental and emotional state of a person, and processes related to language.

Key words and phrases: psychology, psycholinguistics, communicative and expressive tasks, transformational grammar.

Kirish. Psixolingvistika tildan foydalanishga asoslangan psixologik jarayonlarni tasvirlashga qaratilgan. O‘qish, yozish, nutq tayyorlash va uni tinglash ham universal qobiliyat bo‘lmagani holda, tildan foydalanishning eng tabiiy va asosiy shakli dialogdir: har bir til foydalanuvchisi, yosh bolalar va savodi bo‘lmagan kattalar ham suhbat qura oladilar. Shuning uchun psixolingvistikaning asosiy maqsadi tabiiy dialog paytida qo‘llaniladigan asosiy mexanizmlar haqida ma‘lumot berish bo‘lishi kerak [27:169].

Asosiy qism. Suhbatdoshlar muloqotda bir-birlariga moslashadilar: bunda suhbatdoshlar tovushlar va so‘zlardan tortib sintaktik qurilish va ma‘no ifodalarigacha bo‘lgan o‘xshash tasvirlardan foydalanishni boshlaydilar. Masalan, suhbatdosh tez va baland ovozda gapirganda, ikkinchi suhbatdosh ham ko‘pincha shunday javob beradi; bir suhbatdosh ma‘lum bir sintaktik qurilmadan ko‘p foydalansa, ikkinchisi ham bu qurilmadan foydalanishi mumkin. D. Levisning fikricha, dialog hamkorlik o‘yinidir, bunda agar suhbatdoshlar dialogda bir-birlarini tushunsalar, “yutadilar”, agar ishtirokchilarning biri yoki ikkisi ham tushunmay qolsa, “yutqazadilar” [2]. Demak, muloqotda hamkorlik, o‘zaro tushunish, suhbatdoshning fikrini ilg‘ay olish muhim ahamiyatga ega. Olimlarning fikricha, bu moslashish jarayoni nutqni hosil qilishning barcha darajalarida, mazmun tanlashni boshqaradigan semantik tasvirlardan tortib artikulyatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan fonetik tasvirlargacha sodir bo‘ladi hamda bu jarayon suhbatni yanada silliq davom

ettirishga yordam beradi. Ularning izlanishlari natijalariga ko'ra, dialogda suhbatdoshlar bir-birlariga moslashadilar. Bunday moslashish, muvofiqlik tilning turli sathlarida ham kuzatilishi mumkin. Olimlar muvaffaqiyatli muloqotda o'zaro moslashishning quyidagi sxemasini taklif qilganlar:

Ushbu chizmaga ko'ra, suhbatdoshlar bir-birlariga moslashishlari uchun, avvalo, vaziyat modeli mos kelishi kerak, ya'ni bir vaziyatga, holatga mos suhbat qurilishi zarur. Muvofiq vaziyat bo'lmasa, muloqot ham shakllanmaydi. Har qanday turdagi suhbat qurish uchun, avvalo, suhbatlashish uchun vaziyat, mavzu bo'lishi lozim. Muvofiq vaziyatsiz, mos mavzusiz muloqot qurish imkonsiz, suhbatdoshlar "nimadir umumiy" haqida muloqotga kirishishlari talab etiladi.

Vaziyatga mos xabar yuborilgach, suhbatdoshlar ongida semantik representatsiya yuz beradi, bunda adresant yuborgan xabarni adresat yuboruvchi jo'natgandek tushunishi, idrok qilishi muhim sanaladi. Yetkazilgan fikr adresat ongida noto'g'ri, nomuvofiq representatsiya qilinishi suhbatning uzilishi, muloqotning samarasiz holda to'xtab qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu o'rinda psixologik jarayon – idrok ishtirok etadi.

Muloqotda faqatgina semantik representatsiyaning muvofiq kelishi eng ahamiyat sanalsa-da, suhbatdoshlar sintaktik, leksik, fonologik va fonetik sathlar nuqtayi nazaridan ham o'zaro moslashadilar. Muloqot paytida suhbatdoshga moslashgan holda o'xshash sintaktik qurilmalar, bir xil leksik birliklar tanlanishi dialogda suhbatning oson tushunilishi, o'zaro muvofiqlikni ta'minlaydi.

Shu o'rinda fonetik-fonologik moslashishni ham ta'kidlash zarur. Fonetik moslashish ma'lum tovushlar talaffuzida suhbatdoshga muvofiq muloqotni anglatadi. Bunday holat o'zbek muloqotida ko'p hollarda shevalarga xos moslashishda va kichik yoshdagi bolalar bilan suhbatda tovushlarni moslashda namoyon bo'ladi.

- Nima yeding?
- Chikalat.
- Voy, chikalat yedingmi san? (So'zlashuvdan).

Kichik yoshdagi bolalarga ularga mos gapirish bolalarning kattalar tomonidan tushunilayotganini, bolalar o'z fikrlarini to'g'ri ifodalab berayotganlarini bildirish uchun ham amalga oshiriladi.

Dialogik muloqotda suhbatdoshning ovoz toni, tempiga moslashish ham ahamiyatlidir. Aytaylik, suhbatdosh shoshayotgan bo'lsa, u tez-tez gapirib, muddaosini bayon etishga harakat qiladi. Yoxud suhbatdosh jahl qilib, ovoz tonini balandlatib gapirsa, suhbatdosh ham shunga yarasha ovozini balandlatib

javob berishi tabiiy sanaladi. Shu sababdan ham dialogik muloqotda moslashish muhimdir.

– Ilki jarohatlangan emish-a! – dedi. – Ertaga asfalasofilinga ketadigan haromi, bugun ilkingni o‘ylab nima qilasan?

Eshik ortidagi mahbusning nafrat bilan:

– Jallodlar! – degani eshitildi.

Xirilloq soqchi o‘rnidan sapchib turib do‘q qildi:

– Jim yot, o‘laksa! Hozir kirib, bir jarohatingni o‘nga yetkazamen! (P.Qodirov “Yulduzli tunlar”, 158-bet).

Jahl qilgan suhbatdoshga jahl bilan, nafrat bilan javob qaytarish, ovon toniga moslashish tabiiy dialogning muhim jihatlaridandir. Yuqoidagi dialogik muloqotda soqchi va mahbus suhbatida bir-birlariga munosabat salbiy bo‘lgani holda, ikki suhbatdosh o‘zaro baqirib, ohangni moslashtirgan holda muloqot qilishi ham aynan muvofiqlikning psixologik asoslari bilan bog‘liq. Baland ovoz, yuqori ton inson ruhiyatiga ta’sir qiladi, buning natijasida ana shu muomalaga yarasha reaksiya yuzaga chiqadi. Bu reaksiya nafaqat qo‘llanilayotgan lisoniy birliklar va sintaktik qurilmalar, balki tilning intonatsion xususiyatlarida ham namoyon bo‘ladi.

M. Piking va S.Garrodlar dialogik muloqotda o‘zaro muvofiqlikni tadqiq qilishda morfologik moslashishga e’tibor qaratmaganlar. Bunda mualliflarning ingliz tili muloqotini o‘rganganlarini e’tiborga olish zarur. O‘zbek tili agglyutinativ til ekanligi sababli uning morfologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, o‘zbek tilida muloqot amalga oshirilganda morfologik moslashish ham vujudga kelishini ta’kidlab o‘tish zarur. O‘zbek muloqotida vaziyatga, shevalarga moslashgan holda qo‘shimchalarda muvofiqlik ham yuzaga keladi.

Ayrim hollarda muloqot faqat bir til doirasidagina yuz bermaydi, suhbatdosh adresatga mos ravishda tilni o‘zgartirishi, suhbatdoshiga tanish tildan foydalanishi ham mumkin. Suhbatdosh adresant yuborayotgan xabarni tushunish, unga mos javob qaytarish uchun ham muvofiq tildan foydalanishi talab etiladi.

Kimdir yelkamga turtdi. O‘girilib qarasam, hozirgina simyog‘ochga suyanib «Sashenka» deb yig‘layotgan xotin. Labining bo‘yog‘i surkalib ketgan, og‘zi qiyshayib qolganga o‘xshardi. – Aksakal... – U bobomni ham nari surdi.

Robiya rus xotinni ko‘rgach, uning o‘zbek tilini bilmasligini fahmlagach, bilganicha rus tilida gapirib, suhbatdoshga o‘z fikrini tushuntirmoqchi bo‘ldi:

– Mama ploxa, – dedim bilganimcha o‘rischa gapirib. – Mama umer budit. – Nichego! – Xotin ma’vus jilmaydi. – Ya vrach, pomogu. Prinesi pit. (O‘. Hoshimov “Ikki eshik orasi”, 130-bet).

Agar ushbu holatda Robiya rus tilida muloqotga kirishmaganida, onasining ahvolini tushuntirib bermaganda, rus ayolning vrach ekanidan ham bexabar qolgan bo‘lishi mumkin edi. Demak, ayrim hollarda suhbatdosh so‘zlashadigan tilga ham moslashish talab etiladi.

Agar muloqotda yuqoridagi moslashishlar bo‘lmasa, dialogda nomuvofiqliklar yuzaga kelishi, bu esa muloqotning uzilib qolishiga yoxud muvaffaqiyatsiz yakunlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Muloqotda muvofiqlikka intilish bir necha ekstralingvistik sabablar orqali yuzaga kelishi mumkin: muloqotning samarali kechishiga erishish; muloqotning uzilishlarsiz, ravon kechishini ta’minlash; vaziyatga mos muloqotga erishish; suhbatdoshga o‘z fikrini osonroq bildirishga erishish; suhbatdosh bilan mavqe jihatdan tenglashishga erishish va boshqalar.

Shu o‘rinda suhbatdoshga mavqe jihatdan teng kelishga intilish bo‘yicha izoh berib o‘tish zarur. Bunda ayrim hollarda sof adabiy tilda so‘zlayotgan suhbatdoshga shunday javob qaytarish maqsadida shevalardan foydalanmay, adabiy tilni qo‘llab suhbatlashish nazarda tutilishi ham mumkin. Shu bilan birga, ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqqan holda Toshkentga kelgan viloyatliklarning Toshkent shevasidan foydalangan holda suhbatlashishga intilishlari ham mavqe jihatdan tenglashishga intilish sifatida baholanishi mumkin.

Murod Muhammad Do‘stning “Lolazor” romanida yozuvchi, jurnalist Nazar Yaxshiboyev va rais o‘rtasida qiziqarli suhbat keltirilgan. Soddagina, qishloqdan davolanishga kelgan rais Yaxshiboyevni ko‘radi-yu, televizorda ko‘rgan, maqolalarini o‘qigan yozuvchi shu ekanini tanib, yozuvchiga mos ravishda adabiy tilda, badiiy ifoda va konstruksiyalardan foydalanib, gapira boshlaydi:

• Uzr, domlajon... Bezovta qildim... Suratingizni ko‘rib yurardik, lekin darrov taniyolmabman. Mana, diydoringiz nasib etdi.

• Qayerlardan so‘raymiz?

• Uzoqdan, domlajon, janub tomonlardan. Ammo-lekin, bahavo joylar. Sizdek ulug' odamni ko'rmoq orzuimiz edi, mana, orzuimizga yetdik (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 93-bet).

Yaxshiboyev bunday kitobiy so'zlarni, jummalarni eshitib, ichida g'ijinadi. Oddiy to'pori insonning bunday jimjimador lisoniy birliklardan foydalanishi notabiiy eshitaladi. Aslida esa rais aynan Yaxshiboyevga moslashish uchun shunday qurilmalardan foydalanadi. Suhbatdosh sifatida bunday holat Yaxshiboyevga yoqmasa-da, suhbatni buzmaslik uchun indamaydi. Raisning aynan o'zi uchun bunday tildan foydalanayotganini ham yaxshi anglaydi:

Yaxshiboyev ichida g'ijindi. Namuncha kulturniy bo'lmasa, deb o'yladi, o'zi bilmagan so'zlarni aytadi-ya!.. Darvoqe, bu so'zlarni biladi, lekin aytadigan mavridu joy topmagan, endi aytsa bo'laveradi, meni ko'rди, menga aytsa bo'ladi (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 93-bet).

Rais ongida kechadigan psixik jarayonlar yordamida u mashhur yozuvchi bilan suhbatga tayyorlanishda bu insonga tenglashish, mos gapirish, oldida uyalib qolmaslik uchun shunday muloqot qilishni afzal biladi. Ziyoli insonlar doim kitobiy tilda so'zlashadi, bu inson bilan men ham shunday muloqot qilishim kerak, degan qarash, yozuvchilarni o'z shaxsiy qarashlariga ko'ra idrok qilish natijasida aynan shu turdagi nutq yuzaga keladi. Bunda suhbatdoshga moslashishda nafaqat idrok, balki ruhiy-hissiy jihatdan hayajonlanish, o'zini suhbatdosh oldida qanday tutishni bilmaslik, ikkilanish kabi jarayonlar ham ko'zga tashlanadi. Notabiiy ravishda kitobiy so'zlardan foydalanish esa rais nutqida nomuvofiq birikmalar, jumlar ham irod etilishiga olib keladi: ikkita olijanob molxona qurdik. Olijanob sifati molxona joy oti bilan o'zaro mos kelmaydi. Lekin rais molxona uchun mos baladparvoz, kitobiy sifat topolmay, olijanob so'zidan foydalanadi. Yozuvchi Yaxshiboyev esa raisning nutqidagi bunday xatoliklarni tahlil qiladi:

Sog'liqni o'ylab, bu taraflarga tashrif buyurdik.

OI-a, dedi Yaxshiboyev ichida, sen o'zing kimsanki, tashrif buyursang. Yo'q buniyam aybsitib bo'lmaydi, televizor-pelevizorga chiqadidan xotin shoirlardan o'rgangan chiqar (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 94-bet).

Muloqot davom etar ekan, suhbatdoshlar o'zaro biroz yaqinlashgach, rais oddiy tilda so'zlasha boshlaydi: Rais dardini gapirgani sari jo'nlashib, tuppa-tuzuk odamga aylandi-qoldi (Murod Muhammad Do'st "Lolazor", 95-bet).

Badiiy uslubdan so'zlashuv uslubiga ko'chgan rais asta-sekin shevaga xos birliklardan ham foydalana boshlaydi: odamlarni bir pasda yig'naymiz, paxta teraydigan moshin va boshqalar.

Xulosa. Shunday qilib, suhbatdoshlar yaqinlashganlari sari, raisda hayajon yo'qolib, Yaxshiboyev bilan moslashishda badiiy uslubga xos so'zlardan foydalanmay, so'zlashuv uslubidan, hatto shevadan ham foydalanishni boshlaydi. Demak, muloqotda moslashishda suhbatdoshni o'z tasavvuriga ko'ra idrok qilish, ijtimoiy masofa, mavqe, ruhiy-hissiy bosim ham ahamiyatlidir.

Xulosa qilib aytganda, muloqot jarayonida suhbatdoshlar o'zaro bir-birlariga moslashishga intiladilar. Bu moslashish esa semantik reprezentatsiya, idrok, hissiyot, ruhiy bosim kabi psixik jarayonlar bilan bog'liq holda fonetik, intonatsion, leksik, morfologik, sintaktik qurilmalarni tanlash va nutqda qo'llashni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D.K.Lewis. Convention: A philosophical study. Basil Blackwell/Harvard University Press.-1969.
2. M. Pickering, S. Garrod. Toward a mechanistic psychology of dialogue//Behavioral and brain sciences. - 2004. 27. -169.
3. C.E. Osgood, T.A.Sebeok. Psycholinguistics: a survey of theory and research problems. Journal of abnormal psychology, 49 4, Part 2, 1-203.
4. N.Purba. The role of psycholinguistics in Language Learning and Teaching. Tell Journal, Volume 6, Number 1, April 2018. -P.47.
5. P.Fraisse La psycho-linguistique // Problems de psycho-linguistique. – Paris, 1965. – P.5.
6. Sami Boudelaa. Psycholinguistics// https://www.researchgate.net/publication/272160770_Psycholinguistics_Sami_Boudelaa_The_Oxford_Handbook_of_Arabic_Linguistics.
7. W. D. Carroll Psychology of Language. Fifth edition. 2008.
8. W.Rieber, H.J.Vetter. Theoretical and Historical Roots of Psycholinguistic Research.